

H.R. van Ommeren

Een middeleeuwse kanalisatie in het stroombed van de Jeker.

'Stad aan heerbaan en rivier' heeft dr. mr. H.H.E. Wouters Maastricht genoemd magistrale geschiedkundige plaatsbepaling van het Stokstraatgebied door hem in 1973 te boek gesteld.¹

Al mag Wouters in de aangehaalde bewoordingen terecht de Maas op het oog hebben gehad, aangezien ongetwijfeld de kruising van deze rivier met de grote Romeinse weg de aanleiding heeft gevormd tot het ontstaan van de stad, dan moet toch bij de beoordeling van de uitbreiding en groei van die nederzetting in sterke mate worden gerekend met invloeden van de Jeker.

Terwijl de gevolgen, van de ligging op de Maasoeveren, voor Maastricht in de laats van economische aard zullen zijn geweest, heeft de aanwezigheid van de Jeker een uitwerking op die stad gekend van ander karakter.

De invloed van de Jeker schijnt mij vooral topografisch.

Immers een blik op de kaart leert ons dat ten zuidwesten van het Stokstraatkwartier het stedelijk stratenplan in sterke mate van de Jeker afhankelijk is; het De Bosquetplein, de beide Looiersstraten, de straat genaamd Stenenbrug en de Ridderstraat vormen daarvan de duidelijkste voorbeelden.

In één adem noemt Henric van Veldeke² rond 1170 dan ook niet alleen de Maas maar ook de Jeker wanneer hij beide rivieren - toen kennelijk niet vervuild, kunnen wij ons de hoge kwaliteit van een dergelijk milieu nog voorstellen? - betreft in de bekende woorden:

'...te Tricht
'
'.....
'da twe water te samen gan,
'ein grot ende ein cleine,
'luter ende reine,
'dat is di Jeker ende di Mase.'

Inmiddels vormt de in deze versregels vervatte beschrijving niet de vroegste vermelding van de rivier de Jeker: ook in oorkonden van omstreeks 1160, van 1122 en van 1096 wordt de Jeker bedoeld of zelfs met name genoemd.³

De alleroudste ons

¹ Wouters, H.H.E., Maastricht, stad aan heerbaan en rivier, Maastricht 21977.

² Frings, Th. und G. Schieb, Die epischen Werke des Henric van Veldeken I: Sente Servas - Sanctus Servatius, Halle 1956, 29, 30, reg. 957-963.

³ Een falsum dat voorgeeft een diploma te zijn van keizer Hendrik V uit 1109, in werkelijkheid echter ca. 1160 vervaardigd, noemt de Jeker bij naam. Ed.: Böhmer, J.F., Acta imperii selecta, Urkunden deutscher Könige und Kaiser, 928-1398, Innsbruck 1870, no. 75 (blz. 70). Voor de datering volg ik Niermeyer (Niermeyer, J.F., Onderzoekingen over Luikse en

overgeleverde vermelding gaat nog aan deze bronnen vooraf: rond 1070⁴ heeft de schrijver Jocundus de Maas en ook de Jeker op het oog wanneer hij de kanunniken van de kerk van St. Servaas toespreekt als volgt: 'Ten oosten van uw kerk stroomt de rivier de Maas, behorend tot de grootste en aanzienlijkste van uw land.

Aan de zuidkant stroomt er een andere rivier, maar dat is een kleintje'.⁵

Terzijde: het is aardig om op te merken dat dit citaat, dat deel uitmaakt van een grotere aardrijkskundige uiteenzetting, tot de oudste ons overgeleverde plaatsbeschrijving behoort van (een deel van) een Nederlandse stad.

Een Maastrichtse primeur.

Het zou nog zo'n vierhonderd jaar duren voordat van een tweede Nederlandse stad een beschrijving op schrift zou worden gesteld.⁶

Toch lijden al deze vroege Jekervermeldingen onder hetzelfde gebrek: hoewel zij het bestaan, van een rivier de Jeker in of nabij Maastricht, onweerlegbaar bewijzen, laten zij na om enig aanknopingspunt te verschaffen omtrent de precieze plaats waar zich het stroombed van de rivier bevond.

Ten zuiden van de Sint Servaaskerk, dat is alles wat zij ons omstreeks 1070 vertellen. (Waarmede overigens de theorie van Mulleners e.a., die meenden dat de Jeker ooit langs de oostzijde van het Vrijthof heeft gestroomd, zo niet weerlegd dan toch voor zover later dan ca. 1070 onhoudbaar is gebleken.)⁷

Dat de huidige Jeker niet het oorspronkelijke stroombed volgt is evident: nog in een recent verleden, te weten in 1969, werd de rivier ten dele verlegd.

Indien men inzicht wil verwerven in de vroegere stroombed ligt het voor de hand om uit te gaan van de loop van de Jeker zoals die is geweest minstens sedert halfweg

Maastrichtse oorkonden, Groningen-Batavia 1935, 179, 184, 201).

Het stuk van 1122 is een oorkonde waarbij keizer Hendrik V op hun verzoek ieder der kapittels van resp. de Sint-Servaas- en de O.L.Vrouwekerk bevestigt in het bezit van een banmolen te Maastricht (ed. Borman, C. de, Notice sur un cartulaire de Saint-Servais a Maestricht [in: Compte rendu des séances de la Commission Royale d'histoire, ou recueil de ses bulletins, 3e série, 9 (1867) 7-118], 16-17).

Tot slot een oorkonde van 1096 waarbij bisschop Obertus van Luik verklaart aan het kapittel van de O.L.Vrouwekerk twee Jekermolens over te dragen (ed. Gysseling, M., en A.C.F. Koch, Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta, 2 dln., Brussel 1950, I, 393-394).

⁴ In feite: op een zeker moment uit het tijdvak 1063-1076, zie Boeren, P.C., Jocundus, bio-graphe de Saint Servais, 's-Gravenhage 1972, 48.

⁵ Ab ortu vero solis habet Ma ecclesia de magnis et nobilioribus terre vestre fluviis flumen Mosam. A latere versus austrum alium, sed parvulum (Boeren, a.w., 151).

⁶ Te weten in de tweede helft van de vijftiende eeuw de beschrijving van Deventer door de kanunnik Arnold Heymerick (ed. Alberts, W. Jappe, De Cameraarsrekeningen van Deventer betreffende het jaar 1447, Groningen 1959, v, 75-81).

⁷ Mulleners, J.L., Vie de Saint Lambert (in: PSHAL 45 (1909) 439-493), 440-443. Mulleners meende dat de Jeker oorspronkelijk langs de oostzijde van het Vrijthof had gelopen.

In dezelfde geest: Roemen (Roemen, H.C.W., Maastricht een geografisch - hoofdzakelijk economisch-geografische - beschrijving en verklaring der agglomeraties in de gemeente Maastricht, Maastricht 1947, 53, 95, 96) die zich echter tot de Romeinse tijd schijnt te willen beperken. Verg. Van Nispen tot Sevenaer (Nispen tot Sevenaer, E.O.M. van, en J.W.H. Goossens, De monumenten in de gemeente Maastricht, 5 afl., 's-Gravenhage 1926-'53, 24).

de zeventiende eeuw tot aan het einde van de negentiende.

Twee kaarten van omstreeks 1640⁸ alsmede de bouwtekeningen van de hand van Larcher d'Aubancourt, daterend uit 1748/'49 en door hem gebruikt bij de constructie van zijn bekende maquette,⁹ tonen voortdurend hetzelfde stroombed, een bedding die eerst in 1897 aanwijsbaar een verandering onderging.

Het bedoelde stroombed werd door mij ingetekend¹⁰ op de hoogtekaart van Maastricht zoals gepubliceerd door dr. Roemen.¹¹

Deze kaart geeft het stratenplan en de hoogtelijnen van het maaiveld in 1940, de (door mij ingetekende) Jekerloop echter zoals die zich in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw heeft vertoond.

Tevens werd de ligging aangeduid van de vroegst herkenbare middeleeuwse stadsmuur van Maastricht, uit 1229¹² (zie kaart I).

Ten einde de sedert 1897 uitgevoerde vergravingen te verduidelijken tekende ik op dezelfde hoogtekaart (situatie 1940) het stroombed in van de Jeker zoals dat er uit ziet sinds de jongste verlegging (1969) (zie kaart II).

In hoever valt op deze kaarten het oorspronkelijke stroombed van de Jeker te onderkennen? Welke vergravingen hebben er eigenlijk plaats gevonden?

Om te beginnen met de reeds vermelde verlegging uit 1969: tot dat jaar mondde de Jeker op een andere plaats in de Maas uit dan vandaag de dag.

Immers buiten de stadsmuren maakte de Jeker een zeer scherpe bocht in noordelijke richting om eerst ter hoogte van de O.L.Vrouwekerk in de Maas uit te stromen (kaart I, stroomdeel 1-2).

Sedert juli 1969 loopt de Jeker, voorbij de muren, zonder enige bocht in oostelijke richting naar de Maas (kaart II, stroomdeel 1-2).

De tot 1969 aanwezige afbuiging naar het noorden maakt een natuurlijke indruk: wanneer een kleine rivier uitstroomt in een grotere is het normaal dat de uitmonding van die kleine rivier zich op den duur in de stroomrichting van de grote verlegt.

De uitmonding van die kleine rivier wordt als het ware meegezogen.

Toch valt het te betwijfelen of het Jeker-stroombed op deze plaats wel zo natuurlijk is geweest als bij eerste aanblik schijnt.

Immers op goede gronden is gesteld dat

⁸ Kaart van kort na 1632, afgebeeld bij Jaspar, E., Kint geer eur eige stad? Maastricht 3 1968, tegenover blz. 49.

Kaart uit de periode ca. 1643-'50, bewaard te Leiden (Rijksuniversiteit), collectie Bodel-Nijenhuis, port. 48, no. 152, afgeb. bij Van Nispen tot Sevenaer-Goossens, a.w., afb. 61.

⁹ De originele maquette bevindt zich te Parijs in het Musée des Plans-Reliefs (onderdeel van het Hotel National des Invalides).

De bouwtekeningen berusten eveneens te Parijs, bij de Inspection Générale du Genie (Archives du Comité du Genie, art. 14, cartons des plans 23 en 24).

Zowel van de maquette als van de tekeningen bezit de gemeente Maastricht copieën.

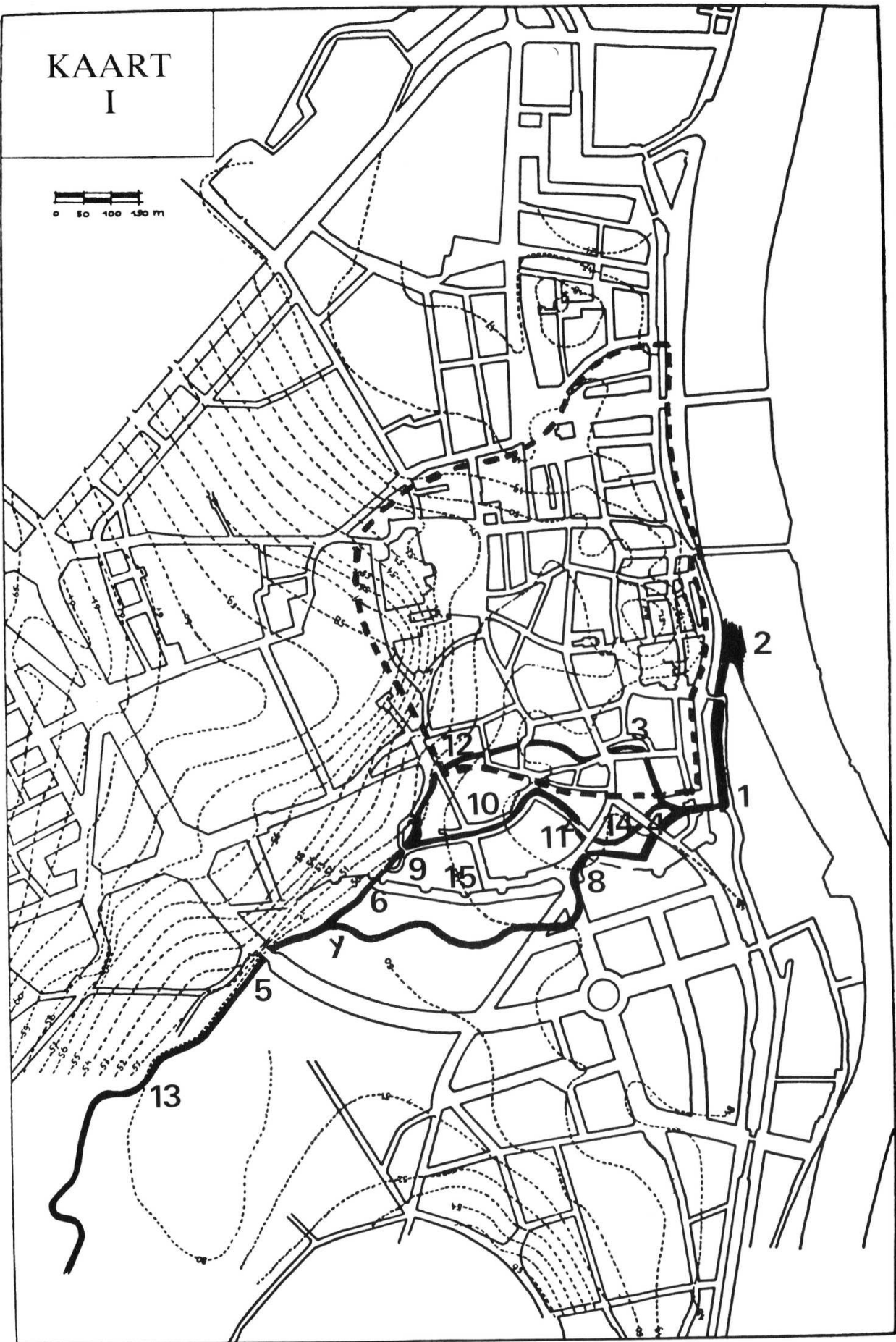
¹⁰ Deze intekening geschiedde op basis van de in de voorgaande noot bedoelde kaarten van Larcher d'Aubancourt alsmede van de historische kaart in 1894 door Von Geusau gepubliceerd (Von Geusau, Korte geschiedenis der kloosters te Maastricht [in: PSHAL 31 (1894) 3-139], verzamelkaart).

¹¹ Deze hoogtekaart fungeert als Bijlage III bij het belangrijke proefschrift door Roemen aan Maastricht gewijd (zie noot 7).

Ik ben dr. Roemen erkentelijk voor zijn toestemming deze kaart opnieuw te publiceren.

¹² Langs de Maasoever, voor zover zich uitstrekkend benoorden de Sint-Servaasbrug, heb ik de loop van deze muur enigszins gegist.

KAART I

KAART II

de Jeker in oude tijden buiten de stedelijke ommuring direct naar het oosten zou hebben gestroomd, precies zoals nu.

In 1909 schreef de gemeentearchivaris Nuijts dat hij aantekeningen onder het oog had gekregen van wijlen de gemeente- en provincie-archivaris Franquinet die op dat moment reeds een jaar of zeven overleden was.

Uit die notities bleek dat Franquinet de opvatting toegedaan was geweest dat de Jeker tot de vijftiende eeuw voorbij de stedelijke ommuring pal oostwaarts had gestroomd.

Helaas is niet bekend op grond van welke overweging Franquinet tot het bedoelde inzicht was geraakt.¹³

Jaren later, in 1962, heeft L. J. Morreau op voorzichtige wijze hetzelfde gesteld als Franquinet, nl. dat de Jeker op de bedoelde plek naar het oosten zou hebben gelopen.¹⁴

In het gemeentearchief had Morreau nl. een Raadsverdrag - een besluit van de stedelijke raad - aangetroffen van 1542 waarin hij las 'dat men die Jeker aen 't incoemen der Maezen eynen anderen wech leyden sal ... om 't selve den schipluyden ten dienst te coemen hoen schippen ten wintertijde te beschudden'.

In welk opzicht men de Jekermond toen wilde verleggen staat noch in het Raadsverdrag vermeld noch elders.

Doch Morreau kon wijzen op het bekende prospect getekend door Simon de Bellomonte en gepubliceerd in 1575.¹⁵

Op de bedoelde prent van Maastricht staat de Jeker duidelijk afgebeeld met een dubbele uitmonding: buiten de stadsmuur splitst de rivier zich in twee takken waarvan de ene naar het noorden stroomt en de andere naar het oosten.

En warempel, in de naar het noorden gerichte monding zien we een zeilboot liggen van het blijkbaar geëigende type Maasvaartuig.

Iets dergelijks meen ik te kunnen waarnemen op de stadsplattegrond in vogelvlucht die in 1581 in druk verscheen.¹⁶

Deze kaart is vervaardigd met behulp van een oudere tekening die, thans verloren, van voor 1557 zal hebben gedateerd¹⁷ mogelijkteerwijs van voor 1554.¹⁸

Laat ons veronderstellen: de verdwenen tekening werd vervaardigd omstreeks 1550.

Ook die tekening, daterend zoals wij voorlopig even aannemen van zo'n jaar of acht na het geciteerde Raadsverdrag, moet een dubbele Jekermonding hebben getoond.

Immers zo laat de vogelvluchtkaart het ons zien: de eerste tak stroomde naar het noorden en de tweede naar het oosten.

Wij zijn dan ook van oordeel dat Morreau, voor wat de loop van de Jekermonding betreft, gelijk heeft. (Zodoende ontvangt tevens de verloren vogelvlucht-

¹³ Franquinet, G.D. en J.M. Nuijts, Oorsprong, afleiding en geschiedenis der Maastrichtse straatnamen, z.pl. of jaar [= Maastricht 1909], 114.

¹⁴ Morreau L.J., Rond 'Nieuwstadt' en O.L. Vrouwewal, in: De Maasgouw 81 (1962), 55-56.

¹⁵ Braun, G. en F. Hohenbergius, Civitates orbis terrarum (6 dln., Keulen-Antwerpen 1572-1618), II (verschenen in 1575), 21; een recente reproductie bij Wouters, a.w., 15.

¹⁶ Braun-Hohenbergius, a.w., III (verschenen in 1581), 15; recentelijk opnieuw afgebeeld bij Morreau, L.J., Bolwerk der Nederlanden, de vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13e eeuw, Assen 1979, afb. 1.

¹⁷ De bedoelde tekening werd vervaardigd op zeker moment uit het tijdvak 1516-'56, zo schijnt mij de juiste conclusie van Flament (Flament, A.J., De Westertorens van St. Servaaskerk te Maastricht, in: PSHAL 28 (1891) 41, 42).

¹⁸ Morreau attendeert op de omstandigheid dat een ca. 1554 gebouwd versterkingswerk in eerste instantie niet voorkwam op het ontwerp van Braun-Hohenbergius (Morreau, a.s., beschrijving bij afb. 1).

tekening een nadere datering: zij ontstond in het tijdvak 1542-'56).

Ook binnen de stad volgt de Jeker lang niet altijd het oorspronkelijke natuurlijke stroombed. Zo heeft Roemen in 1947 de aandacht gevestigd op de omstandigheid dat de vanuit het oosten naderende Jeker bij de Ridderstraat een zeer scherpe wending maakt en zich vervolgens in zuidelijke richting voortzet tot nabij de z.g. Pater Vincktoren (stroomdeel 3-4 op beide kaarten). (Overigens is dit stuk van de rivier niet zonder meer zichtbaar: het wordt door een verwulf aan het oog onttrokken).

Het niveau van het maaiveld vormt voor een zo plotselinge bocht geen aanleiding zodat Roemen terecht constateert dat wij hier te maken hebben met een vergraving, niet met het natuurlijke stroombed.¹⁹

Laat ons concluderen dat de uiterste benedenloop van de Jeker, tussen de Ridderstraat en de Maas, in oude tijden hoogstvermoedelijk een paar maal is vergraven.

Ook meer stroomopwaarts heeft de Jeker sinds 1897 veranderingen ondergaan ten opzichte van het stroombed zoals dat sedert ca. 1640 op kaarten te onderkennen valt.

Hoe heeft die oude bedding er uit gezien?

De stad naderend vanuit het zuid-westen kende de Jeker een afsplitsing op een plaats ongeveer halfweg gelegen tussen de huidige Prins Bisschopsingel (waar de Jeker thans onderdoor stroomt, kaart I, punt 5) en de waterpoort De Reek (kaart I, punt 6).

Deze afsplitsing stroomde over het terrein van de huidige Tapijn-kazerne naar de naast de buitenste Sint Pieterspoort gelegen waterpoort (kaart I, stroomdeel 7-8) en vervolgens naar de Maas (kaart I, stroomdeel 8-1-2).

Het gemeentebestuur van Maastricht noemde deze afsplitsing de 'Zuider-Jekertak'.²⁰

Aangezien dit Jekerstuk, voor zover gelegen stroomopwaarts van de St.Pieterspoort, sedert jaar en dag²¹ had gediend voor de militaire verdediging van de stad, te weten voor de vulling van het hier gelegen inundatieterrein, de z.g. Inundatiekommen, wordt deze plek tot op heden als 'De Kommen' (Maastrichts: 'De Kompe') aangeduid.

Laat ons terugkeren naar de hoofdstroom van de Jeker zoals die zich voorbij deze afsplitsing voortzet.

De rivier behoudt de naar het noord-oosten georiënteerde stroomrichting, passeert de waterpoort De Reek en stroomt door naar de Vijver ('Wij-er' in 't Maastrichts, soms 'Wier' gespeld) waar later het conservatorium overheen werd gebouwd (kaart I, punt 9).

Op deze plaats deelt de Jekerstroom zich in tweeën: de eerste arm stroomt door de straat genaamd De Bosquetplein, volgt dan de Grote- en daarna de Kleine Looiersstraat (kaart I, resp. punten 10 en 11) en vindt tenslotte een weg die tot dichtbij de z.g. Pater Vincktoren voert.

Dit stroomdeel (kaart I, 9-10-11-14-4) heette de 'Middel-Jekertak'.

Tot slot de 'Noorder-Jekertak'.

Vanaf de Vijver stroomt deze naar het noordein-

¹⁹ Roemen, a.w., 94.

²⁰ De geciteerde benamingen zijn die zoals gehanteerd in de gemeentelijke administratie (GAM bestanddeel 'correspondentie 1844-[1900]').

²¹ Aanwijsbaar sedert 1672 maakten Jeker-inundaties deel uit van de verdediging van de stad. Zie: Morreau, L.J., Over de afbraak en wederopbouw van twee volmolens te Maastricht in de jaren rond 1673, in: De Maasgouw, 77 (1958) 121-124.

Verg. noot ³¹ hieronder.

de van de straat geheten Looiersgracht (kaart I, punt 12), vervolgens oostwaarts naar de Ridderstraat (kaart I, punt 3) en zoals gezegd dan pal zuid naar de Pater Vincktoren (kaart I, stroomdeel 9-12-3-4).

Vorbij de Pater Vincktoren zijn de drie takken weer tot één stroom verenigd.

In het hierboven geschetste afwateringssysteem trad de eerste grote verandering op in 1897.

De Middel-Jekertak werd toen gedempt en door een rioolstelsel vervangen.

Het stroomdeel 9-10-11-14-4 (kaart I) onttrok zich voortaan aan het oog.

In december 1908²² begon men met een tweede werk: de Zuider-Jekertak kreeg een andere loop.

Dit stroomdeel werd, voor zover gelegen binnen De Kommen, gedempt (kaart I, stroomdeel 7-8) en naar de Stadsgracht verlegd (kaart II, stroomdeel 5-6).

Vorbij de plaats van de (toentertijd reeds gesloopte) buitenste Sint Pieterspoort behield deze tak echter zijn oude bedding (kaart I, stroomdeel 8-1-2).

Al met al is het bekend dat er aan de Jekerstroom in de loop der tijden nogal veel werd gedokterd.

Maar indien wij nu de rivierbedding intekenen op een hoogtekaart, dan schijnt mij de conclusie onontkoombaar dat bovendien een meer stroomopwaarts gelegen deel van de Jeker eveneens een bedding volgt die niet oorspronkelijk kan zijn.

Wanneer wij onze aandacht schenken aan de bovenloop van de Jeker, dan zien wij dat de rivier op een bepaald punt de Champs Elyseesweg tot op enkele meters nadert.

Vanaf deze plek tot aan het noordeinde van de Looiersgracht (kaart I, stroomdeel 13-12; kaart II, stroomdeel 7-8) gedraagt de Jeker zich niet als een rivier.

Dit stroomdeel, van zo ongeveer 750 meter lengte, loopt niet zoals iedere rechtgeaarde rivier van hoog naar laag maar volgt vrijwel angstvallig de hoogtelijn van 50 meter.

Eerst daarna daalt de Jeker, de hoogtelijnen van 49 en 48 meter doorsnijdend, af naar de rivier de Maas.

Het voorgaande doet begrijpen dat wij met een kunstmatige afwatering te doen hebben: de Jeker is over de bedoelde afstand van 750 meter geen rivier maar een kanaal.

Uiteraard is de vraag gerechtvaardigd naar de betrouwbaarheid van de gebruikte hoogtekaart.

Kan een mogelijk tekort aan precisie tot minder juiste waarnemingen en dito gevolgtrekkingen hebben gevoerd?

Onderzoek heeft echter uitgewezen dat de betreffende kaart van een grote nauwkeurigheid is voor wat de situatie aangaat uit het jaar 1940.²³

²² Gemeente Maastricht, Inventaris van het secretarieearchief dl. I, nr. 1.792.2 'Verlegging en gedeeltelijke dichting van de Jeker, 1908 e.v.'; het is niet onmiddellijk duidelijk hoe veel tijd dit werk heeft geveerd, mogelijk zelfs enige jaren.

²³ Verg. noot 11.

Roemens kaart werd getekend op basis van gegevens verschaft door de Gemeentelijke Dienst van Stadsontwikkeling (Roemen, a.w., 16).

Controle kan slechts geschieden met behulp van latere inmetingen: een vroegere van ca. 1880 daterende hoogtekaart (bewaard door de GAM) betreft uitsluitend het stadscentrum en is voor ons doel van geen nut.

Op het huidige moment beschikt het Bedrijf Openbare Werken over twee meer recente kaarten.

Ten eerste een kaart van 14 XI 1959 (no. 3165 C).

De sedert 1940 tot stand gekomen bebouwing bij de Champs-Elyseesweg alsmede de aanleg van de Berenkuil hebben volgens deze kaart het niveau gewijzigd.

Het gekanaliseerde karakter van de stroom komt op deze kaart nog sterker naar voren dan in 1940: de Jeker zou achtereenvolgens de hoogtelijnen 51, 52, 53, 53, 52 en 51 doorsnijden.

De beheerders beschouwen deze kaart echter als

Ter beantwoording resteren ons nu nog twee vragen.

De eerste luidt: tot wanneer gaat dit stroomstelsel terug, hoe lang reeds is de bovenloop van de Jeker gekanaliseerd?

En vervolgens het tweede probleem: wat is het doel van die vergraving geweest, wat had men daarmee voor?

Wat de eerste vraag betreft: voorafgaande aan ca. 1640 beschikken wij in feite niet over betrouwbaar kaartmateriaal.

Een vondst uit het begin van deze eeuw kan ons echter verder helpen.

Immers in 1903 kwam in het kasteel Meerssenhoven (voorm. gemeente Itteren) een register aan het licht dat rond 1450 door de Maastrichter stadssecretaris Willem in die Hage was bijgehouden.

In het bedoelde register had In die Hage een aantal verordeningen opgetekend.

Verordeningen van het Maastrichtse stadsbestuur die in de ogen van de stadssecretaris zozeer van belang waren dat hij hen op gemakkelijke wijze bij de hand wilde hebben.

Daaronder zijn twee regelingen die elkander aanvullen, de ene van 1442 en de andere van 1406.²⁴ Beide stukken betreffen de voorgeschreven breedte van de Jekerbedding alsmede de verdeling van het water over de diverse takken.

Dat werd klaarblijkelijk reeds toen kunstmatig geregeld.

Uit deze verordeningen blijkt dat de Jeker zich inderdaad in drie takken splitste.

Het was de bedoeling dat iedere tak evenveel water zou afvoeren.

Nu laten deze stukken na om tot in details te beschrijven waar de bewuste riviertakken zich precies bevonden.

Maar wel wordt verteld welke molens op de te onderscheiden stromen lagen.

De tekst uit 1406, doelend op de driedeling van het Jekerwater, zegt: '..... eyne deyle duer die Lorestrate ende dat ander deyle op die twe maltmoelen, geheyten 's-Hertogen- ende 's-Busscopsmaltmoelen, ende dat derde deyle sal sine ganck hebben duer die vrijheyte van Sint Peter'.

Nu lag de Hertogsmolen tot het jaar 1900 in de bocht gevormd door de Witmakersstraat en de straat genaamd Achter de Molens (kaart II, punt 9).²⁵

De Bisschopsmolen bevond zich in 1406 op de huidige plaats, te weten in de Stenenbrug tegenover de Koestraat,²⁶ inderdaad aan dezelfde Jekertak

weinig exact en geven veruit de voorkeur aan een tweede kaart (nr. 68-03680/481-1 van 4 IV 1968) die ten zuiden van de Prins Bisschopsingel (de intekening van de hoogtelijnen gaat niet noordelijker) de hoogtelijnen per halve meter weergeeft en die met uiterste zorgvuldigheid ingemeten moet zijn.

Deze kaart bevestigt, voor wat het aangeduide terrein betreft, de gegevens zoals door de kaart van Roemen verstrekt.

²⁴ Uitg. door E[versen], J.M.H., Over den loop van de rivier de Jeker bij en in Maastricht, in: De Maasgouw 31 (1909) 38, 39, 59. Verg. VROA 1903, 20vv.

²⁵ De Hertogsmolen werd in 1734 gesloopt, ter plaatse echter kwam een nieuwe moutmolen die tot 1900 in werking bleef (Franquinet-Nuijts, a.w., 65).

Dat de aldaar gelegen molen inderdaad de Hertogsmolen was, blijkt reeds uit akten van 1446 (Doppler, P., Verzameling van charters en bescheiden betreffende het vrije Rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht, in: PSHAL 68 (1932) 374) en van 1422 (Doppler, P., Schepenbrieven van het Kapittel van St. Servaas te Maastricht, in: PSHAL 41 (1905), 96).

²⁶ Deze molen zou op die plek reeds aantoonbaar zijn in 1291 (o.a. Van Nispen tot Sevenaer-Goossens, a.w., 685).

De tot bewijs aangevoerde passage prope molendinum brasii (bij de moutmolen) dateert evenwel uit 1380 (Franquinet, G.D., Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van het kapittel van O.L. Vrouwekerk te Maastricht (2 dln., Maastricht, 1870, '77), I, 66 noot 3; II, 5, 9 noot 3).

als de Hertogsmolen.

Met de 'vrijheyt van Sint Peter' wordt de heerlijkheid Sint Pieter bedoeld.

Het terrein, later aangeduid als De Kommen, was gelegen binnen deze heerlijkheid.²⁷

Zodoende leert ons de aantekening uit 1406 dat de Jeker reeds toen een driedeling kende waarbij één tak door de Looiersstraat stroomde, een andere langs Achter de Molens/Witmakerstraat/Stenenbrug en een derde meer naar het zuiden.

M.a.w., het driedelige stroombed Noorder-Jekertak, Middel-Jekertak en Zuider-Jekertak, zoals wij dat sedert ca. 1640 konden waarnemen, is reeds aantoonbaar in het begin van de 15e eeuw.

Een interessante bijkomstigheid van het uit 1406 daterende stuk is de daarin vervatte opmerking dat de bedoelde verdeling van het Jekerwater 'van alds' gebruikelijk was.

Indien wij nu dit 'van alds' beschouwen als 'sinds mensenheugenis', er daarbij veiligheidshalve van uitgaand dat die mensenheugenis niet zo heel ver reikte - 50 jaar schijnt wel het maximum - dan wil ik aannemen dat dit Jeker-stroomstelsel, waarvan een gegraven toevoer de basis vormt, minstens tot 1360 teruggaat.

Ook voorafgaande aan 1360 valt het bestaan van precies dit stroomstelsel te bewijzen althans waarschijnlijk te maken.

De (Grote) Looiersstraat - waarvan de loop door de Middel-Jekertak werd bepaald - wordt vermeld in 1315 en 1296; akten uit 1295 en 1264 situeren de Jeker in de onmiddellijke nabijheid van de in die straat gelegen Looierspoort.²⁸

De Noorder-Jekertak is aantoonbaar in 1291: in dat jaar stroomde de Jeker reeds 'tegenover de kapel van St.Hilarius nabij de Stenen-brug'.²⁹

Eveneens van belang is een akte uit 1269.

Dit stuk suggereert dat toen van zowel de Middel-Jekertak als van de Zuider-Jekertak de beide bovenlopen de plaats innamen waar zij zich tot 1897 zouden bevinden.³⁰

Tot zover staan m.i. de zaken wel min of meer vast.

Het zij mij echter veroorloofd om op dit punt een zekere veronderstelling naar voren te brengen, nl. dat het bedoelde stroombed nog van voor de bouw van Maastrichts oudste aanwijsbare middeleeuwse stadsmuur dateert.

Deze muur, die in 1229 werd opgetrokken, vertoont in

²⁷ Zie: Ubachs, P.J.H., Twee heren, twee confessies (Assen-Amsterdam 1975), kaart 3.

²⁸ Akte van 1315 (Doppler, Schepenbrieven, in: PSHAL 36 (1900), 92, 93).

Akte van 1296 (Doppler, a.w., 42). Akte van 1264 (Doppler, a.w., 51 noot 1).

²⁹ De kapel van St. Hilarius stond op de plek van de huidige Waalse kerk.

De noordelijke Jekerarm wringt zich tussen dit kerkgebouw en de Stenenbrug.

Een akte van 1291 situeert zeker huis supra *Yecoram ex opposito ecclesie sancti Hylarii prope pontem lapideum* (Doppler, a.w., 34).

³⁰ Akte van 1269 (Doppler, Verzameling, in: PSHAL (1930), 312) waarin de te stichten kerk van het begijnenconvent van de Nieuwenhof wordt gesitueerd buiten de stadsmuren op een eiland in de Jeker.

Het bedoelde convent werd in 1483 vervangen door gebouwen die in de onmiddellijke nabijheid van de daaraan voorafgaande lagen.

Het laat-dertiende-eeuwse convent bevond zich derhalve op de huidige plaats ten westen van de Zwingelput (kaart I, punt 15).

Met het eiland in de Jeker zal men dan het terrein hebben aangeduid dat tot 1897 omspoeld werd door de Zuider-Jekertak, door de nog ongedeelde combinatie van Middel-Jekertak en Noorder-Jekertak en door de Middel-Jekertak alleen.

Buiten de van 1229 daterende muur was dit, onderkenbaar sedert ca. 1360, het enige Jeker-'eiland'.

zijn ligging - de hoeken aan de Maasoever buiten beschouwing gelaten - overal een glijdende harmonische lijn.

Op deze regel bestaat echter een zeer opvallende uitzondering: ter plekke waar het gegraven deel van de Jeker eindigt bij het noordeinde van de Looiersgracht (kaart I, punt 12) laat de muur ons een scherpe knik zien.

Tot verklaring van deze abrupte ombuiging strekt een bouwkundig argument: precies op deze plaats ligt de waterpoort waardoorheen de Jeker sedert 1229 de ommuurde stad binnenstroomde.

Uiteraard valt een dusdanige doorlaat het gemakkelijkst te construeren wanneer rivier en muur haaks op elkaar staan.

Immers dan is de vereiste overspanning de kortst mogelijke.

Vermoedelijk speelde tevens het verlangen een rol de defensieve kracht van de muur te handhaven en de waterpoort dan ook niet breder te maken dan strikt noodzakelijk was.

Ook dit voerde tot een bouwwijze waarbij de muur en de rivier elkaar onder een rechte hoek snijden.

De vereiste haakse overgang over de Jeker bewerkte dat de stadsmuur op deze plek geen vloeiend verloop kon krijgen, tenzij dat men de ommuring onnodig had vergroot en, naderend vanuit het noorden, niet zoals nu bij de Looiersgracht met een knik naar het oosten zou zijn afgebogen, maar de muur in zuidwaartse richting zou hebben doorgeleid.

Al met al meen ik dat er een duidelijke samenhang bestaat tussen het gekanaliseerde deel van de bovenloop van de Jeker en de ligging van de uit 1229 daterende muur.

Ik wil dan ook de veronderstelling wagen dat de bedoelde vergraving tot voor 1229 teruggaat.

En om nu reeds op een eindconclusie vooruit te lopen: vergelijking met een overeenkomstige situatie elders maakt het mogelijk dat de vergraving opklimt tot de 12e eeuw.

Wat het jaartal 1229 betreft: op dat moment, tijdens de aanleg van de stadsmuur, moet het land bij de Looiersstraten nog geen bebouwing hebben gekend.

Aangezien het huidige stratenplan aldaar onloochenbaar samenhangt met de ter plekke tot 1897 aanwezige Middel-Jekertak, volgt hieruit dat dit stratenplan werd bepaald door een Jekertak van kunstmatige origine, daar aangetroffen toen men later in de dertiende eeuw tot bebouwing overging. Waar immers de Middel-Jekertak uitsluitend diende tot afvoer van een deel van het water dat, niet op natuurlijke wijze doch via een gegraven kanaal, naar de Vijver was geleid, moet deze tak zelf als van kunstmatige oorsprong worden beschouwd.

Tot slot moge ik beproeven de vraag te beantwoorden naar het doel van de kanalisatie.

Waarom werd de Jeker verlegd vanuit haar natuurlijke stroombed, waar dat ook maar geweest mag zijn?³¹

³¹ Naar de loop van die oorspronkelijke bedding kan men slechts gissen zulks niettegenstaande de theorieën en veronderstellingen van W.A. Bachiene (Beschrijving der Vereenigde Nederlanden V, Amsterdam-Utrecht 1779, 859) en van anderen (verg. noot ⁷ hierboven).

Wellicht stroomde de Jeker vanaf het punt waar de kanalisatie thans begint (kaart I, punt 13) in een min of meer rechte lijn onmiddellijk in oostelijke richting naar de Maas, in de buurt van de huidige Prins-Bisschopsingel.

De hoogtelijnen rechtvaardigen althans een dusdanige veronderstelling.

Wel is waar werden de Kommen in 1764/'65 6 a 7 voet verdiept (in feite voert dit

De gedachte aan scheepvaart kunnen wij gevoeglijk uit het hoofd zetten: zelfs voor de kleine middeleeuwse bootjes schijnt mij de Jeker te ondiep, te smal en te snel van stroom. Bovendien zou men dan niet hebben bevorderd dat het riviertje zijn water over drie takken verdeelde.

Integendeel, men zou dat hebben voorkomen.

Het ligt meer voor de hand dat wij hier te maken hebben met een gegraven molenbeek, een kanaaltje ten dienste van een watermolen.

Ter vergelijking kan ik wijzen op de steden Brugge en Sleeswijk.

Ook daar werd het middeleeuwse stratenplan door gegraven molenbeken beïnvloed.³²

Watermolens zouden in Nederland reeds zeer vroeg worden aangetroffen.

De oudste aanwijzingen gaan wellicht tot voor Karel de Grote terug.³³

Wij onderscheiden bij watermolens twee typen.

Het oudste en relatief zwakste systeem is dat van de onderslagmolen: het water stroomt daarbij tegen de onderkant van het waterrad aan.

Een jonger en sterker model wordt door de bovenslagmolen gevormd.

Het water stort dan van boven, of ten minste vanaf de halve hoogte, op het rad.

Zulke bovenslagmolens hebben een verval nodig van minimaal 1,5 a 2 meter.

Waar dat verval niet van nature was gegeven, paste men het hulpmiddel toe van de gegraven molenbeek: een riviertje werd gekanaliseerd en via één en dezelfde hoogtelijn geleid totdat het water zich op de vereiste 1,5 a 2 meter boven het natuurlijke niveau bevond.

Daar waar het kanaaltje eindigt ontstaat uit de aard der zaak een stroomversnelling of een kleine waterval door middel waarvan de bovenslagmolen wordt aangedreven.³⁴

Dergelijke gegraven molenbeken vinden wij in het huidige Noordbrabant, in Overijssel en West-Vlaanderen sedert de 12e en 13e eeuw.³⁵

Het is

terrein deze naam eerst sedert die uitgraving) doch zulks had slechts ten doel om dit terrein, dat ten gevolge van landbouwactiviteiten hoger was komen te liggen en zich derhalve niet meer voor inundaties leende, terug te brengen tot een niveau dat overstromingen zou toelaten (Bachiene, a.w., 867; Morreau, Bolwerk, 260, 261).

In de middeleeuwen zal de plaats van de latere Kommen minstens even diep, zo niet dieper zijn geweest dan in 1940.

³² De dwars door Brugge lopende waterstroom Reie blijkt een gegraven molenbeek te zijn, daterend van voor 1128 (zie Koch, A.C.F., Brugge's ontwikkeling tot in de 12e eeuw, in: Handelingen v. h. Gen. v. Gesch.... Société d'Emulation te Brugge, 99 (1962) 18-20).

De bestudering van dit op Brugge betrekking hebbende artikel heeft verhelderend gewerkt bij het onderkennen van een overeenkomstige situatie te Maastricht.

Zij 't in mindere mate, toch valt ook in Schleswig de invloed aan te wijzen die een molenbeek op het stratenplan heeft uitgeoefend (Keyser, E., Stadtegrundungen und Stadtebau in Nordwestdeutschland im Mittelalter, 2 dln, Remagen 1958, Kartenteil, Plan 22).

³³ Fockema Andreae, S.J., Waterkrachtmolens in Nederland, in: Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardrijksk. Gen., 2e reeks, 69 (1952) 154.

In de pertinentieformule van een oorkonde uit 826, betreffende het goed Beek bij Nijmegen, trof Leupen de vermelding aan van watermolens (Leupen, P., De karolingische Villa Beek en de stamvader van de Bosoniden, in: BMGN 92 (1977) 382, 383).

³⁴ Fockema Andreae, a.w.

³⁵ Voor Brugge in West-Vlaanderen (1128 of vroeger) zie noot 32 hierboven.

Voor Overijssel (12e eeuw, een molenbeek nabij Deventer) alsmede voor Noord-Brabant (een in 1232 reeds bestaande molenbeek werd door Fockema Andreae nabij 's-Hertogenbosch gezocht) zie Fockema Andreae, a.w., 155.

mijn overtuiging dat het gegraven deel van de bovenloop van de Jeker de middeleeuwse molenbeek vormt van Maastricht.

Nu laten zulke molenbeken zich door een drietal karakteristieken onderkennen.

Zijn wij in staat deze ook bij de Jeker aan te tonen?

De eerste karakteristiek wordt gevormd door de gegraven bedding.

Die schijnt mij onweerlegbaar aanwezig.

Ten tweede behoort zo'n molenbeek, dit gegraven kanaaltje, te beschikken over één of meer overlaten of zijstromen.

Ontbreken die, dan kan bij plotselinge regenval of aanvoer van smeltwater, de molen teveel water te verwerken krijgen waardoor het apparaat zou kunnen beschadigen.

Het is duidelijk dat de Middel-Jekertak en de Zuider-Jekertak de dusbedoelde zijstromen zijn geweest.

Hier evenwel stuiten wij op een moeilijkheid.

Indien de Middel- en de Zuider-Jekertak uitsluitend tot overlaat dienden van de molenbeek, waarom heeft men dan, zoals blijkt uit de bovengenoemde verordeningen van 1406 en '42, zich minstens sedert ca. 1360 zo pijnlijk veel moeite gegeven om te bewerken dat ieder der drie Jekertakken evenveel water ontving?

Zulks was in dat geval toch ten enen male overbodig?

Het antwoord op deze vraag zal luiden dat men ca. 1360 zich te Maastricht kennelijk in een andere situatie bevond dan één of wellicht twee eeuwen eerder.

Immers tot dat vroege moment kan de aanleg van de molenbeek teruggaan.

In oorsprong groef men de molenbeek voor een bovenslagmolen.

In later jaren echter heeft men zowel op de Jeker zelf, te weten op het stroomdeel voorbij het gekanaliseerde stuk, als ook op de beide overlaten, eveneens molens gelegd.

De stukken van 1406 en '42 noemen deze molens bij naam; ik onderscheid er zes.³⁶

Sterker nog, de verordeningen uit 1406 en '42 zijn zonneklaar juist opgesteld met het doel een onveranderlijke splitsing te garanderen van het Jekerwater om zo te geraken tot een eerlijke verdeling van de aandrijfkracht voor deze molens.

Naar ik aanneem zijn deze molens in meerderheid onderslagmolens geweest.³⁷

De derde karakteristiek wordt gevormd door de omstandigheid dat daar, waar het gegraven stroombed ophoudt, zich een watermolen bevindt.

En nu loopt ons onder-

³⁶ afgezien van een Brueckmoelen gelegen stroomopwaarts op de nog ongedeelde Jeker, noemen deze stukken de Begijnenmoelen, 's-Busscops-malmoelen, de moelen van Eetsenoerde, 's-Hertogen-malmoelen, de Loremoelen en de Wyermoelen.

De Loremoelen (= Looiersmolen) wordt reeds bedoeld in een stuk uit 1264 (zie noot ²⁸ hierboven). Zulks bewijst overigens niet dat het ca. 1360 waarneembare molenstelsel met het daarbijbehorende systeem van precieze waterverdeling in 1264 reeds volledig functioneerde.

³⁷ Een uitzondering vormt de nog bestaande bovenslagmolen die thans als molen van Clemens wordt aangeduid (kaart I, punt 8) vroeger aangedreven door de Zuider-Jekertak en Leeuwenmolen geheten (Van Nispen tot Sevenaer-Goossens, a.w., 687).

In hoever deze molen werd begrepen onder de in de stukken van 1406 en '42 opgesomde molens werd mij echter niet duidelijk.

Wel moet hetzij hier hetzij in de onmiddellijke nabijheid in 1377 de molen hebben gelegen van Cloes van Limbf. . .) [H(abets), A., Le plus ancien registre aux résoluti-ons du conseil communal de Maestricht . . . 1368-1379 (in: Bulletin de la section scientifique et littéraire de la Société chorale et littéraire des Mélophiles de Hasselt, 37 (1903?) 119].

zoek juist op dit punt vast.

Een middeleeuwse watermolen, gelegen nabij het noordeinde van de Looiersgracht, is niet aantoonbaar.

De dichtstbijzijnde middeleeuwse molen is de Wyermolen, een 150 meter stroomopwaarts bij de Vijver gelegen waar zoals gezegd nu het conservatorium staat.

Doch ten dienste van die Wyermolen zal men de molenbeek niet gegraven hebben.

Immers het blijft in dat geval onverklaarbaar waarom men de molenbeek voorbij de Wyermolen nog een 150 meter heeft voortgezet, tot de Looiersgracht.

Dat zou dan een overbodige inspanning hebben gevormd.

Bovendien is de Wyermolen een onderslagmolen geweest: de stroom kent op deze plaats weinig of geen verval.

Voor de bouw van een onderslagmolen is evenwel het graven van een molenbeek overbodig.

De derde karakteristiek van zo'n molenbeek valt niet te achterhalen: bij het noordeinde van de Looiersgracht is een middeleeuwse watermolen (nog) niet bekend.

Zodoende komen wij tot onze eindconclusie.

De bovenstroom van de Jeker is een gegraven molenbeek, aangelegd met het doel een bovenslagmolen van waterkracht te voorzien.

Het hiermede samenhangende stroombed van de Jeker, tot en met de 19e eeuw in Noorder-, Middel- en Zuider-Jekertak onderscheiden, is aantoonbaar sedert 1264.

De vorm van de stadsmuur van Maastricht maakt het aannemelijk dat de vergraving van voor 1229 dateert.

In Noordbrabant en Overijssel gaan gegraven molenbeken terug tot de 12e en 13e eeuw; in Brugge heeft minstens sedert 1128 zo'n beek het middeleeuwse stratenplan beïnvloed.

Mogelijkerwijs past Maastricht zich bij deze dateringen aan; het topografisch effect van de Maastrichtse molenbeek is tot op heden in het stratenplan zichtbaar.

Ca. 1360 worden er voorbij het gegraven deel van de molenbeek op ieder der drie Jekertakken molens (vermoedelijk onderslagmolens) aangetroffen.

De befaamde molens uit de in de aanvang van dit artikel genoemde oorkonde van het jaar 1096 kunnen eveneens onderslagmolens zijn geweest; hun ligging is niet bekend, hun bestaan bewijst niet dat de Jeker reeds toen gekanaliseerd was.